

О. Бекжан

ф.ғ.к., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан (orynbay.bekzhan@ayu.edu.kz)

Түрүк дана Құтлұқ абыз сөзі

Аңдатпа

Тоныкөк жазба ескерткіші Монғолия астанасы Улан Батордан шығысқа қарай 60 шақырым қашықтықта, Тула өзенінің бойында орналасқан. Ескерткішті алғаш рет 1897 жылы Е.Н.Клеменц тауып, ғылыми айналымға қосты. 1898 жылы алғашқы эстампажы жасалды және фотосуреті түсірілді. Осы жылы В.В. Радлов оқып, транскрипциясы мен аудармасын жасады. 1951 жылы С.Е. Малов В.В. Радловтың еңбегін орыс тілінде өз түзетпелерімен руна жазба ескерткіштерінің мәтіні бойынша жазылған еңбегіне қосты. Қазақ тіліндегі зерттеулерін Ғ. Айдаров жасап, кітапшасын шығарды. Бұл жазба ескерткіштегі мына таңбаны **Э** біз **ЙН** деп, осы таңбаға сәйкес бас уәзір есімін Тойнұққұқ деп оқыдық. Ал алғашқы зерттеушілер бұл таңбаны **Н** дыбысының бір түрі деп болжамдады. Сондықтан Елтеріс қағанның бас уәзірі орысша Тоньюкук болып оқылды да, қазақша Тоныкөк болып қалыптасты. Ескерткіштің құпиясы ашылмаған сырлары жеткілікті еді. Өйткені бұрынғы зерттеушілер өздерінің шамасы келетін деңгейде ғана жұмыс жүргізді. Мақалада күрделі графемалар арқылы жазылған көптеген жаңа сөздер және **ЙР**, **РҚ** болып оқылатын бірігіңкі дауыссыздардың таңбалары бірінші рет оқылды. Сол таңбалар арқылы белгісіз болып келген **ҮЙРІЛУ**, **ҰРҚЫ** деген сөздер анықталды. Сондай-ақ Тоныкөктің аты **ҚҰТЛҰҚ** және шад болып оқылған лауазымның дұрыс оқылымы **ШАТДҰҚ** екені айқындалды.

Кілт сөздер: Тоныкөк, тойн, түрүк, қаған, йүкүрүч.

О. Bekzhan

Dr., Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan,
Kazakhstan (orynbay.bekzhan@ayu.edu.kz)

The Word of the Genius Turkic Sage Kutluk

Abstract

The Tonyukuk inscription is located 60 km east of the capital of Mongolia Ulaanbaatar, near the Tula River. The written monument was first found in 1897 by E.N. Klements and introduced into scientific circulation. The first print was made and photographed in 1898. In the same year V.V. Radlov read and made a transcription and translation of the inscription. In 1951 S.E. Malov supplemented the work of V.V. Radlov in Russian and included the text in the collection of runic inscriptions. G. Aydarov conducted a study in the Kazakh language and published a book. We read this sign in this inscription

Э as YN, and according to this sign the name of the chief vizier was read as Toynukuk. The first researchers suggested that this sign was a kind of sound N. Therefore, the name of the chief vizier Elteris Kagan was read as Tonyukuk in Russian and Toynukuk in Kazakh. There were many unsolved mysteries in the written monument. Because the former researchers tried to solve the problem as best they could, according to their levels of knowledge. In the article, for the first time, many new words were read, written in complex graphemes and signs of continuous consonants, which are pronounced as YR, RK. The words “UYRILIU” and “URKY” were designated by these signs. It also turned out that Tonyukuk's name is KUTLUK, and the correct reading of the title of the post was previously Shad - SHATDUK.

Keywords: Tonyukuk, toyn, turk, kagan, yukuruch.

Түрүк дана Құтлұқ абыз (Тонькөк) жазуы екінші тасының батыс беті.

Mogolistan'daki türk anıtları projesi albümü. Ankara. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA) 2001. – 140 s.

Түрүк дана Құтлұқ абыз (Тонькөк) жазуы бірінші тасының шығыс және оңтүстік беті.

Mogolistan'daki türk anıtları projesi albümü. Ankara. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA) 2001. – 133 s.

1. Тойын, йұғырыш Құтлұқ бойла баға тарұққұн жазба ескерткіші

Орұқұн (Орхон) жазба ескерткіштері туралы зерттеулердің бәрінің сүйенетін ғылыми негізі В.В.Радловтың [1] еңбегі болып табылады. Өйткені ол көне түркі руна әліпбиі бойынша ең алғашқы оқылған еңбек екені мәлім. Бұдан кейінгі руналық жазбаларды

жүйелеп, ғылыми айналымға енгізген ғалым С.Е.Малов [2] болды. Ал осы айтылған еңбектерді негізге алып, қазақшаға аударып зерттеген қазақ ғалымы филология ғылымдарының донторы Ғ.Айдаров [3] еді. Жазба ескерткіштегі ЭЙН болып оқылатын таңба Н дыбысының бір түрі ретінде оқылып келгендіктен Елтеріс қағанның бас уәзірі орысша Тоньюкук болып оқылды да, қазақша Тонькөк болып қалыптасты. В.В.Радловтың Атласын ыждахатты зерттеуден соң ↓↓ ҰҚҰҚ болып оқылатын екі таңбаның алғашқысы ЙҰҚҰРҰЧ ҚҰТЛ болып оқылатын күрделі графема екені аян болды. Ал екінші ҰҚ таңбасы оларға қосылып ҚҰТЛҰҚ болып оқылу үшін жазылғаны анықталды. Осылайша ТҮРҮК АЙДАҺАР Елтеріс, Қапаған-Бөгү ТҮРҮК, ТҮРҮК Білге қағандарға бас уәзір және бас қолбасшы болған ұлы да дана тұлғамыздың шын есімі ҚҰТЛҰҚ болғаны айқындалды.

Жазба ескерткіштің мәтінін бабамыздың өзі жазған, онда ол кісі атын былай: БЕН ТҮРҮК БІЛГЕ ТОЙЫН, ЙҰҚҰРҰЧ АТҰҒЛҰҚ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН деп жазып қалдырыпты. Қазақшасы: МЕН ТҮРҮК ДАНА ТОЙЫН ЙҰҒЫРЫШ атақты ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН болады. Яғни, ол кісі дана, тойын, йұғырыш ұғымдары атақ-лауазым екенін түсіндіріп кеткен. Мұндай ТОЙЫН атағы ШУ ҚАҒАН [5] мен ҮККҮЛІ ШОРда [6, 74–89 бб.] да бар.

Жалпы бұл тақырыптар бойынша көп айтуға болады. Оларды көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз таңбалардың ашылуы жайындағы еңбектен [7] оқып алуға болады. Қазақстандағы күлбізіктанушы (рунолог) ғалымдарымыздың бірі филология ғылымдарының докторы Ғ. Айдаров 1959 жылы Тонькөк жазба ескерткіші бойынша кандидаттық диссертация қорғады. Ол С.Е. Малов еңбегінің негізіне сәйкес Тонькөк жазба ескерткішінің [8, 92–115 бб.] мәтінін жариялады.

Шығыс түрік қағанаты үш бөліктен құралды. Жазба ескерткіштердің өзінде бұл бөліктер Төліс, Тардуджүс және Түрік кіші деп аталған. Батыстағы Түрік кіші бөлігі Түркеш болып аталып кетті. Тардуджүс атты ортаңғы бөлігін алғашқы зерттеушілер Тардүш-Тардүс деп қате оқығаны енді анықталып отыр. Осы мақалада бұл бөлік Тардуджүс болып оқылды. Терхин-Тариат [9] жазба ескерткішінде Үш тулы түрік бұдұны деген мәлімет айтылып кетеді. Осыған қарағанда Түрік қағанатының үш бөлігінің әрқайсысының бөлек тулары болғандығы айқындалады. Ал кейін біздің

тарапымыздан оқылған Қабырғатал Түркеш [10] жазуында Үш алтын тулы түрік туралы мәлімет айтылған. Осы бөліктердің ортаңғы Тардұджүс бөлігінің басшысының лауазымы бұрын Шад болып оқылып келсе, қазіргі текстологиялық түзетпе оқылымда Шатдұқ болып оқылды. Бұл сөз Күлтегін жазба ескерткішінде бір рет жазылса, қазіргі Құтлұқ абыз сөзінде екі рет жазылған. Біз бұл жазбаларды салыстырып, ШАТДҰҚ сөзінің дұрыс оқылғанын анықтадық. Мақалада ірі әріптермен жаңадан оқылған сөздер белгіленді. Жалпы қазіргі түзетпе оқылымда көптеген жаңа сөздер оқылды. Бұл сөздердің жалпы ғылыми, тарихи және мәдени-рухани біліміміздің жоғары деңгейге көтерілуіне ықпалы орасан-зор болатыны кәміл. Оқылған түзетпелердің түпнұсқалық таңбалары алда бөлек жарияланатын болады.

2. Текстологиялық түзетілімі, транскрипциясы мен аудармасы

<p>1. TÜRÜK bılge, TOJN, JÜQÜRÜČ ATÜĞLÜQ QÜTLÜQ BOJLA BAĞA TARÜQQÜN ben özüm TABYNYĞĞYČ İLİNTE QYLYNČA İLİNTTİM. Türük büdüny TABYNYĞĞYČQA-ök körür ertİ.</p>	<p>1. ТҮРҮК дана, ТОЙЫН (Дін және ілім-білім білімпазы, абыз), ЙҰҒЫРЫШ (уәзір) АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН (Жалпы қолбасшы. Бұрын ТАРҚАН болып қате оқылған.) мен өзім TABYNYĞĞYČ (табын-ғыш) ЕЛІНДЕ ЖАРАТЫ-ЛЫСА ЕЛДЕН - ДІМ. Түрүк халқы ТАБЫНЫҒ-ҒЫШҚА-ақ бағынышты еді.</p>
<p>2. Türük büdüny QANY, ELİ, ENİ BOLMAJYNČA YEKİNČİ RET YÄNE TABYNYĞĞYČ DA adyrylty, qanlanty. QANY İDİŞİN, ELİN, ENİN OQ QÜRDDÜRYP, ÖDŽÖNČ ÜRDÜRYP TABYNYĞĞYČQA jana İčİkdİ. Tәңірі anča tımİs erİnč: «Qan, EL, EN bertİM,</p>	<p>2. Түрүк халқы ХАНЫ, ЕЛІ, ЕНІ (елдің ен-таңбасы) БОЛМАЙ, ЕКІНШІ РЕТ ЖӘНЕ ТАБЫНЫҒҒЫШ ТАН ажырады, ханданды. ХАН ИЕСІН, ЕЛІН, ЕНІН-АҚ ҚҰРТТЫРЫП, ЖАНШЫТЫП ТАБЫН - ЫҒҒЫШҚА және бағынды. Тәңірі былай деген екен: «ХАН, ЕЛ, ЕН бердім,</p>

<p>3. ASYQSYRY QANYDYN, ELİDİN, ENİDİN ADYRY, YTY JİTİRİSİP OQ QŪRCŪRCYRY OQ QŪRDDŪRYP, ičikdiŋ. İčikdük üçün Təŋiri ölütmis erinč. Tŷruk bŷdŷny ölti, alqynty, joq bolty. Tŷruk esir bŷdŷny jerinte</p>	<p>3. АСТАМСЫП ҚАҒАНЫҢДЫ, ЕЛІҢДІ, ЕН-ТАҢБАҢДЫ ӨЗІҢНЕН АЖЫРАТЫП, ЫСЫРЫП ТАСТАП, ӨЛТІРІСП-АҚ, ҚҰРШЫРШЫСА ҚҰРТ-ТЫРЫП, бағындың. Бағынғаның үшін Тәңірі өлтірмек, жоймақ екен. Түрүк халқы өлді, алқынды (азайды), жоқ болды. түрүк асыл халқы жерінде</p>
<p>4. TOQŪZ OĖŪZ JEME, SEKİZ OĖŪZ JEME JEGİRMİ OQ TŷRŪK ASYNČ, ARTYNČ, ASYNČ BŷDŷNY qalmady OQ. YĖAŞDA, JYNČTA, TAŞTA, TAĖDA QALMYS KİSİ OQ qobyranŪP jeti jüz KİSİGE TEDK ER bolty. Eki ŷlŷgi atlyĖ TŷJADQLYQ erti, bir ŷlŷgi ŪJŪRT TADQYNČ TERGENLİGİD-İNČE, AT ADAĖLYĖYD-YNČA ASYNČ EL ERİ erti. Jeti jüz kisig</p>	<p>4. ТОҒЫЗ ОҒЫЗ БА, СЕГІЗ ОҒЫЗ БА ЖИЫРМА ОҚ ТҮРҮКТИҢ АСЫҢҚЫ, АРТЫҚ, АСЫҢҚЫ ХАЛҚЫ қалмады-АҚ. АҒАШ-ОРМАН-ТАУ-ТАС-ЖЫНЫСТА (арасында) ҚАЛҒАН КІСІ-АҚ жиналып-көбейіп жеті жүз КІСІГЕ ТЕҢ ЕР болды. Екі бөлігі атты-ТҰЯҚТЫ еді, бір бөлігі КИІЗ ҮЙ АРТҚАН АРБАЛЫША, АТ АЯҚТЫША АСЫҢҚЫ ЕЛ ЕРІ еді. Жеті жүз кісіні басқарушы.</p>
<p>5. ŪDYZĖYNMA, JETEK-KİNME KİSİSİ – ŷlŷgy ŖATDŪQ erti. «ŪJŪTĖYN-LA!», - tidі. ŪJŪTĖYRYZMA-ČYSY-ŪJŪTĖYNMAČYSY ben ER ertim, TŷRŪK bilge, TOJN, JŪQŪRŪČ ATŪĖLŪQ QŪTLŪQ BOJLA BAĖA TARŪQQŪN: «QAĖANYM MŪU QYSYTYSAJYN?», - tidim. Saqyntym: «Tŷrŷq bŷqa ATŪQLYĖ semiz bŷqa ATŪQLYĖYĖ arqada</p>	<p>5. ЖОРЫҚШЫ, ЖЕТЕКШІ КІСІСІ – ұлығы ШАТДҰҚ еді. «ҰЙЫСТЫР!», - деді. ҰЙЫСТЫРУШЫСЫ - ҰЙЫМШЫСЫ мен ЕР едім, ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН: «ҚАҒАНЫМ ҚЫЛДЫРЫССАМ БА ЕКЕН?», - дедім. Ойландым: «Тырық бұқа АТТЫ, семіз бұқа АТТЫНЫ артта деп білсе,</p>

<p>6. bilsen, semiz bұqa ATŪQY tūrūq bұqa tїjn BĪLĪNMEZ ermīs tїjn, anča saqyntym. Anta kīsire Tāñiri bīlig bertūk ūčün, özüm ök qayan qysdym. TÜRÜK bīlge, TOJN, JŪQŪRŪČ ATŪGLŪQ QŪTLŪQ BOJLA BAĞA TARŪQQŪN</p>	<p>6. Семіз бұқа АТАҒЫ, тырық бұқа ғұрылым БІЛІНБЕС екен», - дегендей деп, осынша ойландым. Содан соң Тәңірі білік бергені үшін, өзім-ақ (оны) қаған қылдым. ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН-</p>
<p>7. birle TÜRÜK İteris qayan bolajyn ÖK, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK berije TABYNYĠĠYČ - YĠ, öñire QYTAJNYĠ, jyraja oñüzüy ÜKÜS ök ölürti. Bīlig esi, čab esi ben ök ertim. Čūğaj qūzy MEN Qara QŪMYĠDA olūrūr ertimiz.</p>	<p>7. мен бірге ТҮРҮК Ілтеріс қаған болысымен-АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ, беріде (түстікте) ТАБЫНЫҒҒЫШ - ТЫ, алда (шығыста) ҚЫТАЙНДЫ, терістікте оғызды КӨП-ақ өлтірді. Білік есі (көмекшісі, ақылшысы), сөз есі мен-ақ едім. Шұғай құзы МЕН Қара ҚҰМЫНДА отырар едік.</p>
<p>8. Kijik jїjü, tabysyan jїjü olūrūr ertimiz. Būdün boyūzy toq erti. Jaymyz tegire QŪZQŪNQ ūčüq teg erti, bız KÖKGERŠIN ertimiz. Anča olūrūr ERKĪNKLEJÜ ÖK JÜRÜKİMİZDE oñüzdantān körüg kelti,</p>	<p>8. Киік жеп, қоян жеп отыратын едік. Халық тамағы тоқ еді. Жауымыз айнала ҚҰЗҒЫН құстай еді, біз КӨГЕРШИН едік. Осылай ЕРКІНДЕЙ-АҚ ЖҮРГЕНІМІЗДЕ ОҒЫЗДАН ТЫҢШЫ келді.</p>
<p>9. Körüg saby antay: «Toqüz oñüz būdünü ūze qayan olūrty» - tir. TABYNYĠĠYČĠARŪ TEGERĪP TOQŪZ OĠŪZ Qūny sāñünüg ydmys. QYTAJNĠA - RŪ Тоңыра Semīg ydmys. sabYN anča ydmys: «Azqyjna türük būdünü joryjūr ermīs.</p>	<p>9. Тыңшы сөзі мынадай: «Тоғыз оғыз халқы үстіне қаған отырды», - деді. ТАБЫНЫҒҒЫШҚА қарай ЖЕТКІЗЕ ТОҒЫЗ ОҒЫЗ Құны сәңүнді (мыңбасыны) жіберді. ҚЫТАЙНҒА қарай Тоңыра Семді жіберді. СөзІН былай жіберді: «Аз ғана түрүк халқы жорықта жүрер екен.</p>

<p>10. Qaғаны ANČA alp-ALP, ANČA AR ATŮQLŮĞ ermıs. ŪJŮTĞYNMAČYSY JEME bılge ermıs. TANYMAL ol ekı ANČA, ANČA, ANČA ARTYZYR kısı bar erser, sını, TABYNYĞĞYČYĞ, ölüртечі тірмен, öñire QYTAJNYĞ ölüртечі тірмен, bını, oğuzıy, KİSİ JEME, YSY JEME ölüртечі ök, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK - тірмен.</p>	<p>10. Қағаны СОНША алып-АЛЫП, АР АТАҚТЫ екен. ҰЙЫСТЫРУШЫСЫ ДА дана екен. ТАНЫМАЛ ол екі СОНША, СОНША, СОНША АРТТЫРАР кісі бар болса, сені, ТАБЫНЫҒҒЫШТЫ, өл - тірмекші деймін, шығыста ҚЫТАЙНДЫ өлтірмекші деймін, мені, оғызды, КІСІ МЕ, ЫСЫ МА өлтірмекші-ақ, -АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ - деймін.</p>
<p>11. TABYNYĞĞYČ BERİDENTENİJEN teg! QYTAJN ÖDENTENİJEN-TAĐDANTANYJAN TEGZİN! Ben JÄNE ÖK, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK JYRDANTANYJAN OJSYRATA tegejin! Türuk esir büdüny jerinte idi jorymazün! ÜDÜZSAR, İDİSİN ANČA joqqysalym!» -</p>	<p>11. ТАБЫНЫҒҒЫШ БЕРІДЕН (түстіктен) ти! ҚЫТАЙН АЛДАН-ТАҢ ТҰСЫНАН ТИСІН! Мен ЖӘНЕ -АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ ТЕРІСТІКТЕН ОЙСЫРА-ТА тиісейін! Түрүк асыл халқы жерінде ійе жорытпасын! ШАПСАҚ, ІЙЕСІН СОНША жоқ қыламыз!» -</p>
<p>12. тірмен. Ol sabyğ esidip, tün ŪDŽŪDYLTMYSYQYM kel - medı, күntüz OLŪRSYQQA EČ, EČ YNTA-AĐSARYM kelmedı. Anta ötürü qağanyma ötüntüm, anča ötüntüm: «TABYNYĞĞYČ, oğuz, QYTAJYN, bñ üčögü, qabyssar,</p>	<p>12. деймін. Ол сөзді есітіп, түнде ҰЙҚЫМ келмеді, күндіз ОТЫРУҒА ЕШ, ЕШ ЫНТА-АҢСАРЫМ кел- меді. Содан соң қағаныма өтіндім, былайша өтіндім: «ТАБЫНЫҒҒЫШ, оғыз, ҚЫТАЙН, бұл үшеуі, қабысса, қалушы біз</p>
<p>13. qaltaçy bız öz içi-tysyn tütmys teg bız. Jüjqa eriklig MYTYRČYPLAĞALY üçüz ermıs, jinçge eriklig üzgelı üçüz. «Jüjqa qalyn bolsar, MYTYRČYPLAĞŪLŪQ ALP - YRT ER ermıs ÖK. Jiniçge</p>	<p>13. өз іші-тысымызды тырмалағандай болып қаламыз. Жұқаны ерікпен МЫТЫП-МЫЖУ – оңай екен, жіңішкені ерікпен үзу – оңай. «Жұқа қалың болса, МЫТЫП-МЫЖУШЫ АЛЫ - ПЫРТ ЕР болған-АҚ. Жіңішке</p>

<p>14. JŮĜAN bolsar, üzgŭlük alp, ALP ÖK, ÖK, ÖK ERİLTİMİS». Öñire QYTAJN - DA, berije TABYNYĜĜYČ - DA, qŭrŭja TOQARČ, TÄZİK JÄNE QŪZ OĜŪZ, SARDDANTA, ON OĜŪZ, TOYŪZ OĜŪZ, SEGİZ OĜŪZDA eki-üč biñ sü MİZİŖKKE KELTEČİ MİZİŖKKE! Bar mü ne?!». ERTESİNE ÖK QANYMA ASA anča, ANČA, ANČA MAŖĜYZTŪQ ÖTŪĜ ötüntüm.</p>	<p>14. ЖУАН болса, үзуші алып, АЛЫП-АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ БОЛЫНҒАН». Алда, шығыста, ҚЫТАЙННАН, беріде, оңтүстікте, ТАБЫНЫҒҒЫШТАН, ке-йінде, батыста ТОҚАРЧ, ТӘЗІК, ЖӘНЕ ҚҰЗ ОҒЫЗ, САРТТАН, солтүстікте ОН ОҒЫЗ, ТОҒЫЗ ОҒЫЗ, СЕГІЗ ОҒЫЗДАН екі-үш мың әскер БІЗГЕ, келмекші, БІЗГЕ! Бар ма (бір айла-амал) не (нәрсе)?!». ЕРТЕСІНЕ-АҚ ХАНЫМА АСА сонша, СОНША, СОНША МАҢЫЗДЫ ӨТІНІШ өтіндім.</p>
<p>15. QAĜAN ARYZYMYN, ben özüm, TŪRŪK bilge, TOJN, JŪQŪRŪČ ATŪĜLŪQ QŪTLŪQ BOJLA BAĜA TARŪQQŪN, ötüntük ötüncümün esidü bertî. «Köñliñçe ŭdyz», - tidî. Kök Öñüg joĝarŭ ÖDGERŪ Ötüken SYRT ARTYSYĜARŪ ŭdyztym. İngек öк kölikin TŪMŪDŽYĜ AĜYLY JANYNDA ALYPYRT-ALYPYRT ON OĜŪZ, İNGEK ÖK KÖLİKİN EGERTTEJŪ TŪTŪDŽYPAN ÖK, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK TOĜŪZ OĜŪZ, SEGİZ OĜŪZ keltî.</p>	<p>15. ҚАҒАН АРЫЗЫМДЫ, мен өзім, ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН, өтінген өтінішімді есіте берді. «Көңіліндегіше жорық жаса» - деді. Көк Өнді жоғарылай, АЛҒА ҚАРАЙ Өтүкен СЫРТ-АРТЫНА қарай жорық жүргіздім. Сиыр көлігімен-ақ ТҮМҰДЖЫҒ АУЫЛЫ ЖАНЫНДА АЛЫПЫРТ-АЛЫПЫРТ ОН ОҒЫЗ, СИЫР КӨЛІГІН ЕГЕРТТЕЙ ТҰТЫСЫП-АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ ТОҒЫЗ ОҒЫЗ, СЕГІЗ ОҒЫЗ келді.</p>
<p>16. Süsî üç byñ ermîs. Biz ekî byñ ertîmîz. Süñüsdîmîz. Tăñîrî jarylqady, jajndymyz. OĜŪZ öĝüzke tüsdî. Jajndŭq jolta jeme öltî ÖK, ÖK! Anta ötürü oĝŭz OQ QYPYN SEPİNİ keltî.</p>	<p>16. Әскері үш мың екен, Біз екі мың едік. Соғыстық. Тәңірі жарылқады, қайттық. ОҒҰЗ өзенге түсті. Қайтар жолда да өлді-АҚ, -АҚ! Содан соң оғыз ОҚ ТӘРІЗДІ себіне келді.</p>

<p>17. S... EL BİTİLTEJİN ök. Türuk bŭdünyŭ Ötüken JERİKE QONGŪDŽTŪRŪDŽŪP JA-TŪR TİJİN KŪ ESİDİP, ben özüm, TŪRŪK bİLge, TOJN, JŪQŪRŪČ ATŪĞLŪQ QŪTLŪQ BOJLA BAĞA TARŪQQŪN, Ötüken jeriŭe OQ qonmys tĭjĭn KŪ esĭdĭp, berĭjekĭ bŭdŭn OQ, qŭrjaqy, JĪG jyŭjaqy, öŭrekĭ bŭdŭn keltĭ.</p>	<p>17. С... БІТІРЕЙІН-ақ. Түрүк халқын Өтүкен ЖЕРІНЕ ҚОНҒЫЗДЫРЫСЫП ЖА - ТЫР ДЕГЕН ХАБАРДЫ ЕСІТІП, мен өзім, ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛУҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН, Өтүкен жеріне ҒАНА қоныстанды деген ХАБАРДЫ есітіп, берідегі (түстіктегі) халық- АҚ, батыстағы, ЖІК терістіктегі, ШЫҒЫСТАҒЫ халықтар келді.</p>
<p>18. Eki byŭ ertĭmĭz. BĪZĪD sŭ eki QOL bolty. Türuk ŪČ bŭdüny JARATYLYZĞALY, türuk qayany OLŪRYZĞALY TEGMĪS SŪ İDĪSĪ JOQ ERMĪS. Santŭŭ balyqqa, talŭj ögŭzke tegmĭsĭ joq ermĭs. Qayanyma ötŭnŭp, sületdĭm.</p>	<p>18. Екі мың едік. БІЗДІҢ әскер екі ҚОЛ болды. Түрүк ҮШ халқы ЖАРАТЫЛЫСҚАЛЫ, Түрүк қағаны ОТЫРЫСҚАЛЫ ТИІСКЕН ӘСКЕР ИЕСІ ЖОҚ ЕКЕН. Сантуң қаласына (Қытайдың Шаньдун аймағы), мұхит өзеніне жеткені жоқ еді. Қағаныма өтініп, жорық жасаттым.</p>
<p>19. Santŭŭ balyqqa, talŭj ögŭzke tegŭrtĭm. Ūč otŭz balyq TEG SYNYSYDY. ODŽOL ŪJŪRTLAMA SYNŪQY ŪLŪSYNQ BŪRČ-BŪRČYNТА YTYTYQŪ, SYPYRČ-SYJYRČ ŪJŪRT-TŪQ YTYNTYSY qalŭr ertĭ. TABYNYĞĞYČ qayany jaŭymyz ertĭ. On oq qayany jaŭymyz ertĭ.</p>	<p>19. Сантуң қаласына, мұхит өзеніне тигізе жеткіздім. Жиырма үш қалаДАЙ ҚИРАТЫЛЫСТЫ. СОЛ ЖҰРТТАНҒАН ҚИРАН-ДЫСЫ ҰЛЫСТЫҢ БҰРЫШ-БҰРЫШЫНДА ТАСТАЛА, СЫПЫРЫ-ЛЫП-СИЫРЫЛҒАН ЖҰРТТЫҚ ТАСТАНДЫ-СЫ қалар еді. ТАБЫНЫҒҒЫШ қағаны жауымыз еді, он оқ қағаны жауымыз еді.</p>

<p>20. ARTTŪQ qyrqyz küčliġ qaġany jaġymyz bolty. Ol üç qaġan ÖGLEZİŞİP: «Altŭn JYNYS ūze qabysalym» - tĭmĭs. Anča ÖGLEZİSMİS. «Öġire tŭrŭk qaġanyġarŭ SŪLESELİM» - tĭmĭs. «Aġarŭ SŪLESMESER, qač neġ erser, ol bĭznĭ,</p>	<p>20. АРТҚЫ қырқыз күшті қағаны жауымыз болды. Ол үш қаған КЕҢЕСІСІП: «АЛТЫН (Алтай) ЖЫНЫС-ТАУЫ басында қабысайық» - деген. Солай КЕҢЕСІСКЕН. «Алда (шығыста) түрүк қағанына қарай ЖОРЫҚ ЖАСАСАЙЫҚ» - деген. «Оған қарай ЖОРЫҚ ЖАСАСПАСАҚ, қашатын болсақ, ол бізді,</p>
<p>21. qaġany ER, ALP-ALP ermĭs, ŪJŪTġYNMAČYSY- ŪJŪT - ŪZŪDŽMAČYSY bĭlge ermĭs, qač neġ erser, ölrtečĭ ÖK, ÖK! Ūčögŭn qabysyp SŪLESELİM, ANYD JĪG İDİSİN, JĪGLİĠİN joqqysalym» - tĭmĭs. Tŭrges qaġany anča tĭmĭs: «Benġ bŭdŭnym anta erŭr» - tĭmĭs.</p>	<p>21. қағаны ЕР, АЛЫП-АЛЫП екен, ҰЙЫСТЫРУ - ШЫСЫ-ҰЙЫМДАСТЫ - РУШЫСЫ дана екен, қашатын болсақ, өлтіреді-АҚ, -АҚ! Үшеуіміз қабысып ЖОРЫҚ ЖАСАСАЙЫҚ, ОНЫҢ ЖЕКЕ ИЕСІН, ЖЕКЕЛІГІН жоқ қылайық», - деген. Түргеш қағаны былай деген: «Менің халқым сонда болар» - деген.</p>
<p>22. «Tŭrŭk bŭdŭny jeme bŭġanč ol» - tĭmĭs. Ol sabyn esĭdĭp, tŭn jeme ŪDŽŪDYLTMASYQYM kelmez ertĭ, (kŭntŭz jeme) olŭrsyqym kelmez ertĭ. Anta saqyntym: «...sŭlelĭm...» - tĭdĭm.</p>	<p>22. «Түрүк халқы да бүлік шығаруда ол» - деген. Ол сөзін есітіп, түнде де ҰЙҚЫМ келмес еді, (күндіз де) отырғым келмес еді. Сонда ойландым: «...жорық жасайық...» - дедім.</p>
<p>23. KEM ÖK Kögmen joly bĭr ermĭs, «TŪDŽŪMMYS» - tĭjĭn esĭdĭp, «Bŭ jolyn jorysar, jaramačy» - tĭdĭm. ANTA KİSİRE BEN jerčĭ tĭledĭm, ANY čöllġ yz erĭ BOLYTTYM.</p>	<p>23. КЕМ (Енисей өзені)-АҚ Көгмен (Саян тауы) жолы бір еді, «БҰЛТТЫ» - дегенді есітіп, «Бұл жолмен жортсақ, жарамас» - дедім. СОДАН КЕЙІН МЕН жершіл (кісі) тіледім, ОНЫ шөлдік ыз ері БОЛДЫРДЫМ.</p>

<p>24. «ÖZÜMÜN YZ jırım, BİR AT ÜDŽORÜDŽŪQY ERMİS» - TİDİ. «Bir türüqy ermıs, Anyn barmys. Añar jatyp, bİr atlyğ barmys tİjİn, ol jolyn SAR jorysar, ÖDŽÖNČ» - tİdİm, saqyntym.</p>	<p>24. «ӨЗІМНІҢ ЫЗДЫҚ жерім, БІР АТ ЖОРЫТЫМ ЕКЕН» - ДЕДІ. «Бір аялдамалық екен, Анымен (Аны өзені) барған. Оған қонып, бір аттық жол бар дегендей, сол жолмен САР жорытса, ЖӨН» - дедім, ойландым.</p>
<p>25. Qaғanyma ötüntüm, sü jorytdym, «ATLANT!» - tİdİm. Aq Termel keče JOĞGARŪQLATDYM. AT JALYNA JETKERİLİZGERE qaryy sökdİm. JOQQARŪ at JETELEJŪ, jadayyn, KİJGİZ, ANČA, ANČA yuaç tütünü aytürtümyz.</p>	<p>25. Қағаныма өтіндім, әскер жүргіздім, «Аттаныңдар!» - дедім. Ақ Термелден өте ЖОҒАРЫЛАТТЫМ. АТ ЖАЛЫНА ЖЕТКЕРІЛІЗ-ГЕН карды бұздым. ЖОҒАРЫ ат ЖЕТЕЛЕЙ, жаяу, КИІЗ, СОНША, СОНША ағаш тұтынып көтерілдік.</p>
<p>26. Öñrekİ er JOĞGARŪ ČYQYZYP, YBYRYLČA asdymyz, QYJYNALA, ÜDŽŪBALŪ İntİmİz. On tünke JYJYNTYQY TŪUĞA, ebİrŪ bardymyz. Jİrčİ jİr ŪČRATŪDŽYZĞA JADY-LYSYP, boyŪzlanty. Būñadyp qağan: «JelŪ ÖK kör», - TİDİ.</p>	<p>26. Алдағы ер ЖОҒАРЫҒА ЖЕТІСП, АБЫРЖЫП, ЫБЫЛЖЫП, ҰБЫРЫП-ШҰБЫРЫП, АЗАПТАНЫП астық, ҚИНАЛА, ШҰБАЛА түстік. он түнге ЖИЫНТЫҒЫ ШЫҒА, айнала бардық. Жершіл жерге ҰШЫРАСТЫРУ - ДАН ЖАҢЫЛЫСЫП, бауыздалды. Мұнайып қаған: «Желе-Ақ көр», - ДЕДІ.</p>
<p>27. Any sübüğa baralym. Ol sübüq qody bardymyz. Sanayaly tūsürtİmİz. Atyğ YQQA BAJLŪDŽŪR ertİmİz ÖK. Kün jeme, tün jeme jelŪ bardymyz. Qyrqzyy ŪDŪQYZA, ODŽODŪQYZA basdymyz.</p>	<p>27. Аны суына бара жаттық. Сол суды төмендеп жүрдік. Санағалы (әскерді) аттан түсірдік. Атты ЫҚҚА БАЙЛАСАР едік-АҚ. Күнде де, түнде де желе бардық. Қырғызды ШАБУЫЛДАЙ, ЖОЯ, бастық.</p>

<p>28. Sünügün ačdymyz. Qany, süsi tırılmıs. Sünüsdımız, sančdymyz, qanyn ölürtımız. Qayanqa qyrqyz büdünü içikdi, jükünti. JAJNTYMYZ ÖK. Kögmen JYNYSYĞ ebirü keltımız.</p>	<p>28. (Жолымызды) сүңгімен аштық. Ханы, әскері жиналды. Соғыстық, шаныштық. ханын өлтірдік. Қағанға қырғыз халқы, бағынды, жүгінді. ҚАЙТТЫҚ-АҚ. Көгмен ЖЫНЫС-ТАУЫН айналып келдік.</p>
<p>29. Qyrqyzda JAJNTYMYZ. Türges qayanta körüg kelti. Saby anteg: «Öñden qayanarü SÜJİ jorylym» - tımıs. «Jorymasar, bızni, qayany alp ermıs, ÜJÜĞÜDCYSY bılge ermıs, qaç neñ erser,</p>	<p>29. Қырғыздан ҚАЙТТЫҚ. Түргеш қағанынан тыңшы келді. Сөзі мынадай: «Алдан (шығыстан) қағанға қарай ӘСКЕРДІ жіберейік» - деген. «Жорық жасамасақ, бізді, қағаны – алып екен, ҰЙЫСТЫРУШЫСЫ – дана екен, қашатын болсақ,</p>
<p>30. bızni ÖLÜRTEČİK ÖK» - tımıs. «Türgıs qayany TYSYQMYS» - tıdı, «On oq büdünü qalysyz TYSYQMYS» - tır. TABYNYĞGYČ süsi bar ermıs. Ol sabyğ esıdıp, qayanym: «Ben ebgerü tüsejin», - tıdı.</p>	<p>30. бізді ӨЛТІРМЕКШІ-АҚ», - деген. «Түргеш қағаны СЫРТҚА ШЫҒЫПТЫ» - деді. «Он оқ халқы қалмай ШЫҒЫПТЫ» - деген. ТАБЫНЫҒҒЫШ әскері (де) бар екен. Ол сөзді есітіп, қағаным: «Мен үйге қарай түсейін», - деді.</p>
<p>31. Qatünü joq bolmys ertı. «Any joylatajyn MEN», - tıdı. «Sü BİRLE SİZ BARYDYZ, AZYNČA» - tıdı. «Sü BASYN TA İnel qayan, TARDÜDŽUS ŠATDÜQY BİLGE, İNISİ KÜLTEGİN BARYS DA BARYZZAR, ÖDŽÖN. Altın JYNYS DA OLURYDLAR» - tıdı. TÜRÜK bılge, TOJN, JÜQÜRÜČ ATÜĞLÜQ QÜTLÜQ BOJLA BAĞA TARÜQQÜNGA, baña, ajdy:</p>	<p>31. Қатыны өлген еді. «Оны жоққа (жоғарыға, Тәңіріге) жіберейін (жерлейін) МЕН», - деді. «Әскермен БІРГЕ СІЗ БАРЫҢЫЗ, АЗҒАНА» - деді. «Әскер БАСЫНДА İnel қаған, ТАРДҰДЖҰС ШАТДҰҚЫ БІЛГЕ, İNISİ КҮЛТЕГІН БАРЫС ТА БАРЫССА, ЖӨН. Алтын ЖЫНЫС-ТАУЫНДА ОТЫРЫҢДАР» - деді. ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚ-ҚҰНҒА, маған, айтты:</p>

<p>32. «Bü süg elt, - tidi, - Qyjnyy, EN MEN ATAQYĞ ÖK köñlüñçe TÛJÛNLA, ben saña ne ajajyn, ERENİM!» - tidi. Kelir erser, TÖKÛN, İSİĞ ATAQLYQ ERLER ükülür, kelmez erser, MENİD ÜGÜTLÜĞ TİLİM MEN YTYLYĞ, ARTYQLYĞ SABYMYN BAQYJN-BAQYJN BAQYĞLY aly olür» - tidi. Altün JYNYSYNDA olürtymyz.</p>	<p>32. «Бұл әскерді жүргіз, - деді, - қиындықты, ЕН МЕН АТАҚТЫ-АҚ көңіліңше ТҮЙІНДЕ, мен саған не айтайын, ЕРЕНІМ!» - деді. Келер болса, ТӨГІН, АСА ТАҢҒАЛАРЛЫҚ АТАҚТЫ ЕРЛЕР көбейер, келмес болса, МЕНІҢ КЕҢЕСТІК ТІЛІМ МЕН ЖІБЕРГЕН, АРТЫҢҚЫ СӨЗІМДІ АСА ЫЖДАҒАТПЕН ҚАДАҒА - ЛАП алып отыр» - деді. Алтын ЖЫНЫС-ТАУЫНДА отырдық.</p>
<p>33. Üç ÖK körüg kişî keltî. Saby bîr: – TABYNYĞĞYÇ qaşany ASYĞYSY sü TYSYQDY, on oq süsî qalysyz TYSYQDY, - tîr. – Jarys jazyda tîrîlelîm, - tîmîs. Ol sabyy esîdîp, qaşanyarû ol sabyy yttym OQ, ASYQYS MEN TAQY. ENTİ qantajyn, ETENE YZYĞ saby AZ ĞYJNA</p>	<p>33. Үш-АҚ тыңшы кісі келді. Сөзі бір: – ТАБЫНЫҒҒЫШ қағаны АСЫҒЫСА әскер ШЫҒАР - ДЫ, он оқ әскері қалмай ШЫҚТЫ, - десті. – Жарыс жазығында жиналайық, - деген. Ол сөзді есітіп, қағанға ол сөзді жібердім-АҚ, АСЫҒЫС МЕН ТАҒЫ. ЕНДІ қайтейін, ЕТЕНЕ ҚАСИЕТТІ сөзі АЗҒАНА</p>
<p>34. keltî: «OLÛRYDĪJAR, - tîjîn tîmîs. – JELĪKĪŞMEDLER, QARAĞÛDŽÛĞ edgütî ũryyl, BASYNTMA» - tîmîs. Bögü qaşan başarû anča ajydmys. Apa TARÛQQÛNĜARÛ ÜDŽENK iĉîre sab ydmys: «TÛRÛK Bilge, TOJN, JÛQÛRÛÇ ATÛĜLÛQ QÛTLÛQ BOJLA BAĜA TARÛQQÛN AJNYĞ ol, QYJYNYĞ ol özi ODŽÛDQ OMLAR.</p>	<p>34. келді: «ОТЫРА БЕРІҢДЕР, - дегендей. – ЖЕЛГІСПЕҢДЕР, ҚАРАУЫЛДЫ жақсылап қойыңдар, БАСЫНДЫРМА» - деген. Бөгү қаған (Қапаған қаған) маған осылай айтты. Апа ТАРҰҚҚҰНҒА ЖЕҢ ішінен сөз жіберді (Апа тарұққұнның өзіне жіберген жеке, арнайы сөз): «ТҮРҮК дана, ТОЙН, ЙҰҚҰРҰЧ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН ЗЕРЕК ол, ҚИЫНДЫҚТЫ ол өзі ОЗЫҚ ОЙЛАР.</p>

<p>35. Sü jorylym TĪDĪČĪSSER, ER ČODŽŪN ALMAŃ. ÖDŽGE ŪJŪRTYNQ ĪRĪTČĪG OMŪN ALMAŃYZ». Ol sabyγ esĭdĭp, SŪG JŌDKŪLTŪDŽE jorytdym. Altŭn JYNYSYĜ JĀNE jolsŭzyn asdym. Ertĭs BŪJŪK TĪS ōgŭzig kečĭgsĭzĭn kečĭmĭz. Tŭn qatdymyz. Bolčŭuqa taŃ ŭntŭrŭ tegĭmĭz.</p>	<p>35. Әскер жүргізелік ДЕССЕ, ЕР СӨЗІН АЛМАҢЫЗ. ӨЗГЕ ЖҰРТТЫҢ ІРІТКІШ ОЙЛАРЫН АЛМАҢЫЗ». Ол сөзін есітіп, ӘСКЕРДІ ЖӨҢКІЛТЕ жорытқыздым. Алтын ЖЫНЫС-ТАУЫНАН ТАҒЫ ДА жолсыз астым. Ертіс ҮЛКЕН ТІС өзені кешусізінен кешіп өттік. Түн қаттық. Болшуға таң ата жеттік.</p>
<p>36. Tylyγ kelŭrtĭ, saby antay: - Jarys jazyda ŌK ŪDŽŪN SANY BĪR TŪMEN sŭ tĭrĭltĭ, -tĭr. Ol sabyγ esĭdĭp, begler QOPŪRŪDŽLYQY: - Janalym,</p>	<p>36. Тіл (тіл алу, хабар) келтірді, сөзі мынадай: - Жарыс жазығында-АҚ ҰЗЫН САНЫ БІР ТҮМЕН әскер жиылды, - десті. Ол сөзін есітіп, бектер КӨПШІЛІГІ: - Қайтайық,</p>
<p>37. aryγ ODŽŪBŪT ĭjĭg, - tĭdĭ. Ben anča tĭrmen: «Ben, TŪRŪK bĭlge, TOJN, JŪQŪRŪČ ATŪĜLŪQ QŪTLŪQ BOJLA BAĜA TARŪQQŪN, Altŭn JYNYSYĜ asa keltĭmĭz, Ertĭs ōgŭzŭg keče keltĭmĭz.</p>	<p>37. таза ҰЯТ ійгі, -деді. Мен былай дедім: «Мен, ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН, Алтын ЖЫНЫС-ТАУЫНАН аса келдік, Ертіс өзенін кеше келдік.</p>
<p>38. «Kelmĭsĭ – alp» - tĭdĭ. TŪJŪNMADY. TĕŃĭrĭ, Ūmaj, ydŭq Jer-Sŭub basa bertĭ erĭnč, neke tezer bĭz ŭkŭs tĭjĭn!</p>	<p>38. «Келгені – алып» – деді. ТҮСІНБЕДІҢДЕР. Тәңірі, Ұмай, қасиетті Жер-Су баса берген екен, неге кашамыз көп (екен) деп!</p>
<p>39. Neke OQ QORŪQŪR BĪZ az tĭjĭn! NEKE BASYNRTALYM, tegelĭm!» - tĭdĭm. Tegĭmĭz, JODŽŪLTDYMYZ, jajdymyz. Ekĭntĭ ŌK kŭn keltĭ.</p>	<p>39. Неге-АҚ ҚОРҚАМЫЗ АЗБЫЗ, - деп! НЕГЕ БАСЫНДЫРАМЫЗ, тиіселік!» - дедім. Тиістік, ЖОСЫЛТТЫҚ, шаштық. Екінші күні-АҚ (тағы) келді.</p>

<p>40. Örtçe qyzyp kelti. Süñüsdimiz. Bizinte eki üçy syñarça artuq erti. Täñiri jarylqadüq üçün üküs tiyin BİZ OQ</p>	<p>40. Өртше қызып келді, Соғыстық. Бізден екі ұшы сыңардай артық еді. Тәңірі жарылқағанынан көп деп БІЗ-АҚ</p>
<p>41. qoryqmadymyz, süñüsdimiz. TARDŪDŽŪS SYDYRA, ODŽODYTYNČA bardy. JODŽYLTYNQYRATYZDYMYZ, qayany, İNİZİN tütüdymyz, jabüsyn JÄNE, ŠATDŪQYN JÄNE</p>	<p>41. қорықпадық, соғыстық. ТАРДУДЖҮС СЫДЫРА, ЖОЯ барды. ЖОСЫЛТЫҢҚЫРАТЫСТЫҚ, қағанын, ІНІСІН ұстадық, жабғысын ЖӘНЕ, ШАТДҰҚЫН ЖӘНЕ</p>
<p>42. anta ÖLÜRTİMİZ. Eliğçe er tütüdymyz. Ol oq tün BÜDÜNŪYN ÜJNİ SAJYN SAB yttymyz. Ol sabyy esidip, on oq begleri, бүdünü QOPYRČYRTYNY</p>	<p>42. сонда ӨЛТІРДІК. Елудей ерін ұстадық Сол түні-ақ ХАЛЫҚТЫҢ ҮЙІ САЙЫН СӨЗ жібердік. Ол хабарды есітіп, он оқ бектері, халқы ҚОПАРЫЛА</p>
<p>43. kelti, ŪJŪRT, ŪJNLERİ jükünti. Keligme beglerin, бүdünyn, JEKİNİN JÄNE itip, jyyyp BERTİMİZ. Azča бүdün tezmis erti, on oq süsin sületdim.</p>	<p>43. келді, ЖҰРТЫ, ҮЙЛЕРІ жүгінді. Келген бектерін, халқын, ЕГІНІН ЖӘНЕ нығайтып, жиып БЕРДІК. Аздаған халық қашқан еді, (оған) он оқ әскерін аттандырдым.</p>
<p>44. [BÖGŪ QAĞAN] ER, ER, ER, ERLERİ – biz jeme süledimiz, ON OQTY, any, erittimiz. Jenčüu ögüzüg keče, TİNÖK oğuly jatyyma Beñligek TAĞYĞA TAŪQ ERTÜRÜ JETİP JATYZYR ERTİMİZ.</p>	<p>44. [БӨГІ ҚАҒАН] ЕР, ЕР, ЕР, ЕРЛЕРІ – біз тағы да жорық жасадық, ОН ОҚТЫ, оны, ерттік. Сыр дариясынан өте, ТІНӨК ұлының тұрағы Беңлігек ТАУЫНА ТАҢ ЕРТЕСІМЕН ЖЕТІП ЖАТЫСЫП ЕДІК.</p>
<p>45. ON OQ ERLERİMEN BİRLEZE Temir qaryuqa tegi JŪRTİMİZ. MŪDŽŪRCYNČ-YM QAS ODŽOSYTYTQA TÄZİK, TOQARČYN SYĞA ODŽOSYLTQYZDY. Anta jantürttymyz. İnel qayanqa täzik, TOQARČYSYN...</p>	<p>45. ОН ОҚ ЕРЛЕРІМЕН БІРЛЕСІП Темір қақпаға дейін ЖҮРДІК. МҮЖУШІМ ҚАС ЖОСЫТУШЫҒА ТӘЖІК, ТОҚАРЧЫН СЫҒА ЖОСЫЛТҚЫЗДЫ. (Он оқты) сонда қайтардық. Інел қағанға тәжік, ТОҚАРЧЫСЫН...</p>

<p>46. Anta ÖDŽÄNTEJ İTLİĞ JÜRÖKLİĞ, SOSOQ baslyγ SART, SOĞŪD, MASSOĞŪD ELİ, JERİ ÜJİRİLTİ, SARYĖNOAD, DAQ bŭdüny OQ qop ÖK, ÖK, ÖK kelti, ÜKÜLTİ, ÜJÜLTİ. OI ÖK KÜNKE TEG ĖEGİNTE türük bŭdüny Temir qaryuqa JETKENİ JOQ ERTİ.</p>	<p>46. Сонда ӨДЖӘНТЕЙ ИТ ЖҮРЕКТІ, ШОШАҚ басты САРТ, СОҒЫД, МАССОҒЫД ЕЛІ, ЖЕРІ ҮЙІРІЛДІ, САРЫНОҒАЙ, АДАЙ халқы-АҚ түгел-АҚ, -АҚ, -АҚ келді, ҮЙІЛДІ, ҮЙІЛДІ. Сол-АҚ КҮНДЕРГЕ ДЕЙІНГІ ШЕКТЕ түрүк халқынан Темір қақпаға ЖЕТКЕНІ ЖОҚ ЕДІ.</p>
<p>47. TİNÖK KÖK QŪRBAŖQ ATA SŪJÖKİ OĖŪLYNQ, AĖYLYNQ ARTŪQ ELCİSİ SİLİĞ ÖK KÖGE ÖK jatyyıma tayqa tegmıs İdi joq ermıs. Ol jerke ben, TÜRÜK bilge, TOJN, JŪQŪRŪĖ ATŪĖLŪQ QŪTLŪQ BOJLA BAĖA TARŪQQŪN tegürtük űcŭn ÖZŪMİN ARTYZTY ÖK, ARTŪQ, ART-ART ER ATANTTY.</p>	<p>47. ТІНӨК КӨК ҚҰРБАНҚ АТА СҮЙЕГІ ҰЛЫНЫҢ, АУЫЛЫНЫҢ АРТЫҚ ЕЛШІСІ СҰЛУ-АҚ КӨГЕ-АҚ тұрған тауға жеткен ие жоқ екен. Ол жерге мен, ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН жеткізгенім үшін ӨЗІМДІ АРТТЫРДЫ -АҚ, АРТЫҚ, АРТҚАН-АРТҚАН ЕР АТАНДЫР- ДЫ.</p>
<p>48. ÜJŪTİZİ-ÜJŪTİZİ-ÜJŪTİZİ saryγ altın, űrŭh ÖK kŭmŭs, SİLİĞ qyz OQ QYRĖYDYZ, EĖİRİ-ĖİJRİ TEG AĖYLAR- YĖ bŭnısyz kelürti. ANĖA ATŪQLŪQ İLCİJRİS- İLTERİS İDİ QAS qayın EB-ELLİĖİNK, ŪLŪSYNQ ENİ MEN ART ATAQYN ARTTYRTTŪQ űcŭn</p>	<p>48. ҮЙІЛГЕН-ҮЙІЛГЕН-ҮЙІЛГЕН сары алтын, ақ-АҚ күміс, СҰЛУ қыз-АҚ-ҚЫРҚЫН, ИІРІЛГЕН-ШИІРІЛГЕНДЕЙ (тоқыма) СЫЙЛЫҚТАРДЫ есепсіз келтірді. СОНША АТАҚТЫ ЕЛШИІРІС-ЕЛТЕРІС ИЕ ҚАС қағанның ҮЙ-ЕЛДІГІНІҢ, ҰЛЫСЫНЫҢ ЕНІ МЕН АРТҚАН АТАҒЫН АРТТЫРУ ҮШІН</p>

<p>49. JALPAQ, İJEN İJRİN İTTÜK ÜÇÜN TABYNYĞĞYÇ QA jeti jegirmi İRET ALP JÖNKİLİSE, SÜNKİLİSE JEDGÜ EB-ELİN İGİRTİ ÜÇÜN süñsdi, QYTAJNQA jeti İRET SÜÑİSİZDİ JÄNE JEDGÜ ELİ BİRLE oğuzqa BİR İGİRMİ İRET JENİLTİRE süñsdi. ANTA ÜJRÜLTİĞČİSİ JEME, ÜJÜDŽYTYZČYSY JEME,</p>	<p>49. ЖАЛПАҚ, İJEN ЖЕРІН НЫҒАЙТУ, КӨРКЕЙТУ ҮШІН ТАБЫ- НЫҒҒЫШПЕН он жеті РЕТ АЛЫП ЖӨҢКІЛІСЕ, СУҢҒІЛЕСЕ İYГІ ЕЛІН НЫҒАЙТУ, КӨРКЕЙТУ ҮШІН соғысты, ҚЫТАЙНМЕН жеті РЕТ СОҒЫСЫСТЫ ЖӘНЕ İYГІ ЕЛІМЕН БІРГЕ оғызбен ОН БІР рет ЖЕҢІДІРЕ соғысты. СОНДА ҮЙІРІЛТУШІСІ ДЕ, ҰЙЫСТЫРУШЫСЫ ДА,</p>
<p>50. ARTYTČYSY, ARTYTČYSY, ARTYTČYSY, ARTYTČYSY, ARTYTČYSY JÄNE ben ÖK, ÖK, ÖK, ÖK ertim! MYDQ, ÜMYNYD ÜJYDYZČYSY – ANYD ARTYT- ARTYTČYSY jeme ben, BEN, BEN, BEN, BEN ertim ÖK, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK, ÖK! TÜRÜK İLTERİS BARYS qayanqa, türük Böğü qayanqa, türük Bilge QAĞANQA – ÜÇ QASSAQ ÜRQYNA</p>	<p>50. АРТТЫРУШЫСЫ, АРТТЫРУШЫСЫ, АРТ - ТЫРУШЫСЫ, АРТ - ТЫРУШЫСЫ, АРТ – ТЫРУШЫСЫ ЖӘНЕ мен-ақ, - АҚ, -АҚ, -АҚ едім! МЫЙ, ОЙЫНЫҢ ҰЙЫСТЫРУШЫСЫ – ОНЫҢ АРТТЫР-АРТТЫРУШЫСЫ ДА мен, МЕН, МЕН, МЕН, МЕН едім-АҚ, -АҚ, -АҚ, -АҚ, - АҚ, -АҚ! ТҮРҮК ЕЛТЕРІС БАРЫС қағанға, түрүк Бөгү қағанға, түрүк Білге ҚАҒАНҒА – ҮШ ҚАССАҚ ҰРҚЫНА</p>
<p>51. Qapayan qayan JÄNE BEN TÜNİNLE ÜDŽÜDYZ- YZMADYMYZ, KÜNİNLE OLŪRYZMADYMYZ, BŪ- DŪNYĞ ÜJRTMEK ÜÇÜN, ANY JYĞYP BAQYNTMAQ ÜÇÜN, ÜJŪRT, BEGLİĞİG, ELLİĞİG ÜJRTMEK ÜÇÜN BŪDŪNQA-</p>	<p>51. Қапаған қаған ЖӘНЕ МЕН ТҮНІМЕН ҰЙЫҚТАМАДЫҚ, КҮНІ-МЕН ОТЫРЫСПАДЫҚ, ХАЛЫҚТЫ ҮЙІРІЛТУ ҮШІН, ОНЫ ЖИЫП БАҒЫНТУ ҮШІН, ЖҰРТ, БЕКТИКТИ, ЕЛДІКТИ ҮЙІРІЛТУ ҮШІН</p>

<p>OĞŪLQA, AĖY-ZYQA SŪUB TAMQYZŪR QARA ALA QŪČ TEG, QARA ALA QŪČ TEG, QARA ALA QŪČ TEG, QARA ALA QŪČ TEG, QARA ALA QŪČ TEG BOLTŪQ ERTİMİZ!!! QARAĖAN QAĖAN ER, NAQ BÖĖÜ ER, AJNYĖ, EZĖÜ ER QAĖAN TÄĖİRİKE KERGEK BOLTY</p>	<p>ХАЛЫҚҚА-ҰЛҒА, АУЫ-ЗЫНА СУ ТАМЫЗАР ҚАРЛЫҒАШТАЙ, ҚАР - ЛЫҒАШТАЙ, ҚАР - ЛЫҒАШТАЙ, ҚАР - ЛЫҒАШТАЙ, ҚАР - ЛЫҒАШТАЙ БОЛҒАН ЕДІК!!! ҚАПАҒАН ҚАҒАН ЕР, НАҚ БӨГҮ ЕР, АНЫҚ, ІЗГІ ЕР ҚАҒАН ТӘҢІРІГЕ КЕРЕК (ҚАЙТЫС) БОЛДЫ-</p>
<p>52. ÖK KÖKKÖ, TÄĖİRİGE KÖTÖRÜLE BERTİ. KŪNTŪZ OLŪRYZMATYRČA qyzyl QANYMYZ TÖKŪLTİ, qara TÖKŪN JAMĖŪR TEG TERİMİZ jügürti ÖK, İSLİĖİMİZ BEN ÖK KŪČLİĖİMİZİĖ BERTİĖİ - MİZČE ūzun jelmeg AT BİRLEN yttym oq!</p>	<p>52. -АҚ КӨККЕ, ТӘҢІРІГЕ КӨТЕРІЛЕ БЕРДІ. КҮНДІЗ ОТЫРЫСПАЙ қызыл ҚАНЫМЫЗ ТӨГІЛДІ, қара ТӨГІН ЖАҢБЫРДАЙ ТЕРІМІЗ ақты-АҚ, ІС-ЕҢБЕГІМІЗ БЕН- АҚ КҮШ-ҚУАТЫМЫЗДЫ БЕРГЕ-НІМІЗШЕ ұзаққа желісер АТПЕН жорттырдым-ақ!</p>
<p>53. QARA QŪM MEN AMŪU ÖKŪZŪ BOJŪARŪ QARAĖÜDŽŪĖ ūlŷyartdym. BasynyĖma jaķyķ JÖNČİRCİTİR ertim. QAĖANYMMEN BİRLE SŪLETİZDİMİZ. Tәñiri jarylqazŷ</p>	<p>53. ҚАРА ҚҰМ МЕН АМУ ДАРИЯСЫ БОЙЫМЕН ҚАРАУЫЛДЫ ұлғайттым. Басынған жауды ЖӨНГЕ КЕЛТІРЕП едім. ҚАҒАНЫММЕН БІРГЕ ЖОРЫҚ ЖАСАТЫСТЫҚ. Тәңірі жарылқап</p>
<p>54. ODŽŪBŪ ELİMİZ türük BŪDŪNYMYZQA JANQQYR QANLYĖ ERİNČE QYRČQYR jaraqlyķ BŪRQANLYĖ jaķyķ JELİKTİRE JŪĖİRİTME - DİM. TÖĖÜN ŪKŪLERLİĖ ATLYĖ, TERGENLİĖİĖ ŪJŪRTYĖ JŪĖŪRTTİRİR ERTMEDİM. İteris qaķan QAZĖANYSMASAR,</p>	<p>54. ОСЫ, БҰЛ ЕЛІМІЗ түрік ХАЛҚЫМЫЗҒА СОҒЫСҚОР ҚАНДЫ ЕРШЕ ҚЫРҒЫШ қару- жарақты БҰРҚАНДЫ (будда дініндегі) жауды ЖЕЛІКТИРЕ ЖҮГІРТТІР - МЕДІМ. ТӨГІН ҮЙІЛЕРЛІК атты, АРБАЛЫ КИІЗ ҮЙЛІ ӘСКЕРГЕ ЖОРЫҚ ЖАСАТПАДЫМ. Елтеріс қаған ӘРЕКЕТ ЕТІСПЕСЕ,</p>

<p>55. ÜDÜZYĞMAÇY ANTA ben özüm QAZĞANTÜQYM BOLMA-SAR, il jeme, бүдүн jeme joq erteçi ertі ÖK. BEN ÖZÜM QAZĞANTÜQYM üçün, ER ERLERİM ÜÇÜN, QANYM ÜÇÜN, ELİM ÜÇÜN ÜDÜZÜ QAĞANYM QAZĞANTÜQY ÜÇÜN</p>	<p>55. ЖОРЫҚ ЖҮРГІЗУШІ СОНДА мен өзімнің ӘРЕКЕТІМ БОЛМАСА, ел де, халық та жоқ болатын еді-АҚ. МЕН ӨЗІМ ӘРЕКЕТ ЕТКЕНДІКТЕН, ЕР ЕРЛЕРІМ ҮШІН, ХАНЫМ ҮШІН, ЕЛІМ ҮШІН ЖОРЫҚ ЖАСАЙ ҚАҒАНЫМНЫҢ ӘРЕКЕТ ЕТКЕНДІГІНЕН</p>
<p>56. il jeme il bolty, бүдүн jeme бүдүн bolty. MÄDKİ ÜJÜDŽÜQ ÜJÜRT, TÜRÜK ÜLTY BOLTMYZ. MEN өзüm qary boltym, ülүг boltym. Neң jerdeki TAPYNLYQ, BAQYNLYQ ÖK, ÖK ELLİG, qayanlyғ бүдүнqa</p>	<p>56. ел тағы да ел болды, халық та қайта халық болды. МӘҢГІ ҰЙЫСҚАН ЖҰРТ, ТҮРҮК ҰЛТЫ БОЛДЫҚ. МЕН өзім қартайдым, үлкен болдым. Қай-қайдағы жердегі ТАБЫНҒАН, БАҒЫНҒАН-АҚ, -АҚ ЕЛДІК, қағандық халыққа</p>
<p>57. BÜKÜNČÜK ERTTİGİDİG ALYBAN BARYBAN BERSER, ANTA NEĐ-NEĐ ÜJÜLİNČ-ÜKÜLİNČ ALTYN ÖK KÜMÜS BORČYD, JEKİNİD bar erteçi ermıs.</p>	<p>57. БҮГҮНШІК ЕТКЕНДІГІНДІ (билік белгісі) АЛЫП БАРЫП БЕРСЕҢ, СОЛ ЖЕРДЕ СОНШАЛЫҚ-СОНША- ЛЫҚ ҰЙЛІМЕ-ҰЙЛІМЕ АЛТЫН-АҚ КҮМІС БОРЫШЫҢ, ЕГІНІҢ бар болмақшы екен.</p>
<p>58. Tүrük Bılge QAĞANYDQ İLİNDE бітітдім, ben, TÜRÜK bılge, TOJN, JÜQÜRÜČ ATÜĞLÜQ QÜTLÜQ BOJLA BAĞA TARÜQQŪN.</p>	<p>58. Түрүк Білге ҚАҒАННЫҢ ЕЛІНДЕ жаздырдым, мен, ТҮРҮК білге, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН.</p>
<p>59. OLONQ İterıs qayan qazyanmasar, joq ertі erser. Ben өзüm, TÜRÜK bılge, TOJN, JÜQÜRÜČ ATÜĞLÜQ QÜTLÜQ BOJLA BAĞA TARÜQQŪN, qazyanmasar, ÖR ben joq ERTÜK ertim erser.</p>	<p>59. АЙДАҺАР Елтеріс қаған әрекет етпесе, (ол) жоқ болар еді. Мен өзім, ТҮРҮК дана, ТОЙН, ЙҰҚҰРҰЧ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН, әрекет етпесем, ӨР мен (де) жоқ БОЛҒАН болар едім.</p>

О. Бекжан. Түрүк дана Құтлұқ абыз сөзі.

<p>60. Qarayan qayan, türük esir bûdüny jerinte JETİ EBİ ÜJRİLMEZ BÜDÜNSYMAQ jeme, BOSÜĞÜN MEN BOSÜĞÜD jeme, İÇİ-JÜRÖKİ JÜZ BÖLÜKKE BÖLÜTÜDŽİNMEK kişî jeme idî joq, JOQ, JOQ erteçi ertî!</p>	<p>60. Қапаған қаған, түрүк асыл халқы жерінде ЖЕТИ ҮЙІ ҮЙІРІЛМЕС ХАЛЫҚСЫМАҚ та, БОСҚЫН МЕН БОСҚЫНДАР да, ІІІ-ЖҮРЕГІ ЖҮЗ БӨЛІККЕ БӨЛІНДІРІЛГЕН кісі де ме ійе жоқ, ЖОҚ, ЖОҚ болар еді!</p>
<p>61. OLONQ İlteris qayan, TÜRÜK bîlge TOJN, JÜQÜRÜÇ ATÜĞLÜQ QÜTLÜQ BOJLA BAĞA TARÜQQÜN qazqantüq ücün Qarayan qayan, türük esir, ER bûdüny jorydüqy - bû.</p>	<p>61. АЙДАҺАР Елтеріс қаған, ТҮРҮК дана, ТОЙЫН, ЙҰҒЫРЫШ АТАҚТЫ ҚҰТЛҰҚ БОЙЛА БАҒА ТАРҰҚҚҰН әрекет еткендіктен Қапаған қаған, түрүк асыл, ЕР халқы жорық жасағаны - бұл (осы).</p>
<p>62. Türük Bîlge qayan türük esir bûdünyy, oğüz bûdünyy iğidü olürür.</p>	<p>62. Түрүк Білге қаған түрүк асыл халқын, ОҒЫЗ халқын нығайтып, көркейтіп отыр.</p>

Әдебиеттер

1. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. –С. Петербург, 1892 // Моғолстан Тариhi Eserleri Atlası «TİKA», Ankara, 1995, 80 s.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951, С. 359.
3. Айдаров Ғ. Тониқуқ ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. Алматы, «Қазақстан» баспа үйі, 2000, 120 бет.
4. Бекжан О. Білге Тойнұққ – Ілтеріс қағанның бас уәзірі және бас қолбасшысы // «Тілтаным», 2010, № 3, 53–61- бб.
5. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсак жазудың мағынасы // «Түркология», 2010, № 1–2, 3–35-бб.
6. Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер. I том. Алматы, 2019, 631бет.
7. Бекжан О.Д. Түркі күлбізік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері. Алматы, «Қазығұрт», 2015. 368 б.
8. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы, «Ғылым», 1990, 219 б.
9. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись. // «Советская тюркология», Баку, 1980, № 3 (май-июнь), С. 82- 95.
10. Бекжан О.Д. Қабырғатал-Түркеш жазуының мағынасы. // Түркология», 2020, № 1(99), 18–19 бб.

References

1. Radlov V.V. Atlas drevnostei Mongolii. S. Peterbýrg, 1892 // Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası «TİKA», Ankara, 1995, 80 s.
2. Malov S.E. Pamiatniki drevnetýrkskoi písmennosti. M.-L., 1951, S. 359.
3. Aıdarov Ǵ. Toniqyq eskertkishiniń (VIII ǵasyr) tili. Almaty, «Qazaqstan» baspa úii, 2000, 120 bet.
4. Bekjan O. Bilge Tomuquq – Ilteris qaǵannyń bas ýaziri jáne bas qolbashsıy // «Tiltanym», 2010, № 3, 53–61- bb.
5. Bekjan O. Esik jazýyna 2009 jylǵy túzetpe jáne ondaǵy jańa usaq jazýdyń maǵynasy // «Türkologia», 2010, № 1–2, 3–35-bb.
6. Ejelgi dáýir ádebiyatiniń antologıasy. Islamǵa deingi ádebi jádigerler. I tom. Almaty, 2019, 79-84 bb., 631bet.
7. Bekjan O.D. Türki kúlbizik jazba eskertkishteri tiliniń semiotika-semantikalyq negizderi. Almaty, «Qazyǵurt», 2015, 368 b.
8. Aıdarov Ǵ. Orhon eskertkishteriniń tekisi. Almaty, «Ǵylym», 1990, 219 b.
9. Kliashtornyı S.G. Terhnskaia nadpis. // «Sovetskaia týrkologia», Baký, 1980, № 3 (mai-ııyn), S. 82– 95.
10. Bekjan O.D. Qabyrgatal-Türkesh jazýynyń maǵynasy. // Türkologia», 2020, № 1(99), 18–19 bb.

Özet

Tonyukuk yazıtı, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 60 km doğusunda, Tula Nehri yakınında yer almaktadır. Yazıt ilk olarak 1897'de E.N. Klements tarafından bulunmuş ve bilimsel alemine tanıtılır. Yazıt ilk kez 1898'de yayımlanır. Aynı yıl V.V. Radlov yazıtın çevirisini ve transkripsiyonunu hazırlar. 1951'de S.E. Malov, V.V. Radlov'un Rusça çalışmasını tamamlar ve metni runik yazıtlar koleksiyonuna dahil eder. G. Aydarov Kazak dilinde bir çalışma yapar ve bir kitap olarak yayımlar. Yazıtta ǵ işareti YN olarak ve buna uygun olarak başvezirin adını da Toynukuk olarak okumaktayız. İlk araştırmacılar bu işaretin bir tür N sesi olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu nedenle İteriş Kağan'ın başvezirinin adı Rusçada Tonyukuk, Kazakçada Toynukuk olarak okunmaktadır. Yazıtta çözülmemiş birçok gizem vardır. Çünkü eski araştırmacılar, problemi bilgi seviyelerine göre ellerinden geldikince çözmeye çalışmışlardır. Makalede ilk kez birçok yeni kelime okunmuştur. Karmaşık grafiklerle yazılmış ve YR, RK olarak telaffuz edilen sürekli ünsüzlerin işaretleri ilk kez okunmuş. “ÜYRİLİU” ve “URKI” kelimeleri bu işaretlerle gösterilmiştir. Ayrıca Tonyukuk'un adının Kutluk olduğu, yazıtta bir rütbe adı olan ve “Şad” şeklinde okunan kelimenin “Şatduk” şeklinde okunması gerektiği ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tonyukuk, toyn, türk, kağan, yukuruch.

(Bekjan O., Türk Bilge Kutluk Hakim'in Sözü)

Аннотация

Письменный памятник Тоньюкук расположен в 60 км к востоку от столицы Монголии Улан-Батора, вдоль реки Тула. Письменный памятник впервые был найден и введен в научный оборот в 1897 году Е.Н. Клеменцем. Первый эстамп был сделан и сфотографирован в 1898 году. В том же году В.В. Радлов прочитав, сделал транскрипцию и перевод памятника. В 1951 г. С. Е. Малов дополнил труд В.В. Радлова на русском языке и включил текст памятника к своему сборнику рунических надписей. Г. Айдаров провел свои исследования и выпустил сборник на казахском языке. Э - данный знак памятника был прочтен как ЙН, и в связи с этим, имя главного визиря было прочтено как Тойнукук. Первые исследователи предположили, что этот знак был разновидностью звука Н. Поэтому имя главного визиря Эльтерис кагана по-русски было прочтено как Тоньюкук, в соответствии с этим Тоньюк по-казахски. Было много неразгаданных загадок памятника. В связи с эти исследователи старались решить загадки как могли, в меру своих знаний. В статье впервые прочитано много новых слов, написанных сложными графемами и знаками слитных согласных, которые произносятся как ЙР, РК. Этими знаками были обозначены слова «УЙРИЛИУ» и «УРКЫ». Также выяснилось, что Тоньюкука зовут КУТЛУК, а правильное чтение должности, ранее прочтенной как шад, является ШАТДУК.

Ключевые слова: Тоньюкук, тойн, тюрк, каган, йукуруч.
(Бекжан О. Слово гениального тюрка-мудреца Кутлука)